
تأملی در مبانی فکری شکل‌گیری مساجد چهار ایوانه در دوره سلجوقی در معماری ایرانی

الهام رضایی*

تاریخ دریافت مقاله: ۱۳۹۱/۰۹/۱۲

تاریخ پذیرش مقاله: ۱۳۹۲/۰۲/۱۸

چکیده

در قرون اولیه اسلامی در ایران، علی‌رغم تبدیل برخی از نیایشگاه‌های ادیان باستانی ایرانی به مسجد، هم‌چون مسجد جامع بروجرد، نیریز، یزدخواست و... شیوه غالب بنای مساجد، با بهره‌گیری از الگویی که پیامبر گرامی اسلام در ساخت نخستین مسجد به کار برده، شبستانی ستون‌دار بوده است (شیوه خراسانی). در قرن پنجم هجری (دوره سلجوقی)، شاهد تغییر کالبدی برخی مساجد شبستانی (هم‌چون مسجد جامع اصفهان^۱) به مساجدی با فرم چهار ایوانه و پس از آن، رواج این الگو در ساخت دیگر مساجد ایرانی هستیم. با در نظر گرفتن این نکته که این الگو می‌تواند حاصل تجربیات معماران در ادوار زمانی پی در پی باشد، اما بررسی حضور ایوان و چرایی شکل‌گیری مساجد چهار ایوانه در دوره سلجوقی و تثبیت این فرم در دیگر مساجد ایرانی، از نکاتی است که بررسی ویژه‌ای می‌طلبد. این مقاله در پی آن است که با در نظر گرفتن نگرش و سنت‌های جامعه در زمان پیدایش این فرم و با توجه به تقدس فرم چلیپا در فرهنگ ایران باستان این مسئله را مورد بررسی قرار دهد.

کلیدواژه‌ها: فرم شبستانی، مساجد چهار ایوانه، دوره سلجوقی، ایران باستان

مقدمه

حاکم ری بود - به سلطنت رسید، ولی حکومت او، بیش تر به کشمش با آل بویه و سامانیان گذشت. پس از او پسرش شمس‌المعالی قابوس تا چندی حکومت کرد. دیگر سلسله‌ای که در این دوره حکومت کرد آل بویه بود. مؤسس این سلسله، علی ابن بویه دیلمی و برادران او بودند. پس از مدتی احمد بر بغداد - ۳۳۴ هجری - چیرگی یافت و حسن، اصفهان، ری، و فارس را گرفت و تا مدتی بر این سرزمین‌ها حکومت کردند. سلسله غزنوی که نخستین حکومت ترک‌نژاد بود، به وسیله غلامی به نام اَبَتَکین که در عهد منصور بن نوح سامانی (-۳۵۰ ق) ۳۳۶ ق) به مرتبه سپهسالاری خراسان رسیده بود، بر او عصیان کرد و به غزنین رفت و حکومتی مستقل در آنجا تشکیل داد. محمود، حاکم خراسان در غزنین از سلاجقه در نزدیکی مرو شکست خورد و سرزمین تحت سلطه غزنویان به دست سلاجقه افتاد. در سال ۴۴۷ ق، طغرل سلجوقی، بغداد را از آل بویه گرفت. بعد از طغرل، آلبارسلان (۴۴۵-۴۶۵ ق) و بعد از او ملکشاه (-۴۶۵ ۴۸۵ هجری) به توسعه حکومت سلجوقی پرداختند. (صفا، ۹۱-۱۳۷۶:۶۸)

۲. اوضاع فرهنگی و اجتماعی ایران در قرون ۴ و ۵ ق

دوران حکومت آل بویه در قرن چهارم هجری، دوره اوج و شکوفایی فرهنگ اسلامی در ایران است. در این دوره، کوششی آگاهانه برای جذب و انتقال میراث فکری تمدن ایران باستان انجام گرفت و مقصود از رنسانس اسلامی که به این دوره اطلاق شده است، اشاره به احیای معارف و ادب قدیم و رشد فرهنگی در مهد تمدن اسلامی می‌باشد نه نوزایی یا احیای خود اسلام. بنیان اصلی این نوزایی یک انسان‌گرایی فلسفی بود که میراث علمی و فلسفی دوران باستان را شعار و آرمان فرهنگی و آموزشی خود قرار داد. (آزاد: ۱۳۸۱: ۳۷) در این دوره است که برخی مؤلفه‌های فرهنگی ایران باستان با فرهنگ اسلامی پیوند می‌خورد. برای نمونه، در سال

معماری کالبدی که بازگوکننده اندیشه، نگرش و سنت‌های اجتماع است، خود را بیان می‌دارد. بر همین اساس نمی‌توان یک اثر معماری را بدون شناخت مبانی اندیشه‌های حاکم بر جامعه‌ی زمان پیدایش آن، مورد تحلیل، بررسی و شناخت قرار داد. تغییر نگرش‌ها و بنیان‌های فکری حاکم بر جامعه بر کالبد معماری اثر می‌گذارد. کالبد مساجد از مهم‌ترین مسائل مورد پژوهش در معماری اسلامی ایران و از انواع گوناگون این کالبد، فرم شبستانی و چهار ایوانه نام برد. مساجد اولیه ایرانی در شیوه خراسانی و با الگوی شبستانی ستوندار پدید آمده‌اند. بنابر قول پیرنیا، «مسجدهای نخستین، برگرفته از تهرنگ مسجد مدینه بوده است». (۱۳۸۴: ۱۳۵)

در دوره سلجوقی، شاهد پدید آمدن اولین مسجد چهار ایوانه و تغییر کالبدی برخی مساجد شبستانی به فرم چهار ایوانه هستیم. - مسجد جامع اصفهان، سال ۴۷۳ هجری - به همین جهت در این نوشتار، ابتدا به اجمال، اوضاع سیاسی، فرهنگی، اجتماعی قرون چهارم و پنجم هجری که زمانه و زمینه به وجود آمدن چنین مساجدی است، مورد بررسی قرار می‌گیرد.

تغییر شکل شبستانی برخی مساجد اولیه ایرانی به چهار ایوانه و استفاده دوباره از برخی اندام‌های معماری ایران قبل از اسلام - هم چون ایوان^۲ - در ساختارهای شکلی و فضایی مساجد در دوره‌های بعد، جای بحث و پژوهش دارد این مقاله بر آن است تا با پژوهشی تفسیری - تاریخی، پس از جمع‌آوری و سازمان‌دهی مدارک و اسناد مختلف به آن بپردازد. تحقیق تفسیری - تاریخی، امکان درگیر شدن با متن و رویداد گذشته را فراهم می‌آورد. (گروت، ۱۳۸۴: ۱۶۷)

۱. مروری بر اوضاع سیاسی ایران در قرون ۴ و ۵ ق

در سال ۳۱۶ یا ۳۱۸ ق، سلسله آل زیار تشکیل شد. پس از مرداوید، برادرش وشمگیر - که از جانب وی

۳۵۹ هجری، سکه‌ای ضرب شده در فارس، عضدالدوله را با تاجی به شکل تاج شاهان ساسانی نشان می‌دهد و در روی سکه، هم عبارت «فرّ شاهنشاه فزون باد» و هم عبارت عربی «لا اله الا الله» و «محمد رسول الله» وجود دارد که در واقع شعارهای ایران باستان و ایرانی با هم جمع شده است. (کرم، ۱۳۷۵: ۸۵-۸۳)

در همین قرن بود که بزرگ‌ترین سخن‌سرای فارسی زبان - ابولقاسم فردوسی - به زبان فارسی جلوه‌های دیگر بخشید و بسیاری دانشمندان دیگر هم چون ابوعلی سینا، ابوریحان بیرونی و زکریای رازی و... پدیدار شدند.

عصر رنسانس اسلامی در قرن چهارم هجری، هم زمان با دوران قوت فرهنگی و هم چنین دوران فشار اقتصادی و آشفته‌گی اجتماعی بود. به عبارت دیگر، مجد و عظمت امپراطوری و شکوه و جلال فرهنگی از یک سو و نابسامانی اقتصادی و اجتماعی از سویی دیگر وجود داشت. (همان: ۶۱)

رابرت س. لوپز بر آن است که رنسانس اروپا نیز با وجود عظمت فرهنگی خود، دوره مضیقۀ اقتصادی بوده است. (Lopez, 1962, pp 29-33)

اما، در اواخر قرن چهارم هجری، مخصوصاً از آغاز قرن پنجم هجری، عوامل انحطاط و تعصب و انحراف افکار به شدت تمام اثر خود را در تمدن اسلامی آشکار کرد. (صفا، ۱۳۱: ۱۳۷۶) بدین ترتیب تجدید حیات علمی و ادبی و هنری ایران دوره اسلامی که اوج آن در قرن چهارم هجری با انقلاب فرهنگی - سیاسی حکومت آل‌بویه همراه می‌گردد، با به قدرت رسیدن ترکان سلجوقی در ماوراءالنهر و خراسان و فروپاشی آل‌بویه، دوران افول خود را شروع می‌کند. (حبیبی، ۱۳۷۷: ۷۲)

در تضاد با دوران حکومت نسبتاً روشن‌اندیش و تسامح پیشه آل‌بویه، دوره تسلط غلامان ترک سلجوقی، دوره تعصبات دینی و سختگیری‌های اعتقادی بود. علی‌رغم تمام این کاستی‌ها، سلاجقه، متمرکزترین و قوی‌ترین حکومت پس از اسلام تا قرن پنجم هجری را در ایران تشکیل دادند و این تمرکز اقتدار سیاسی موجب افزایش امنیت اقتصادی گشت و لذا رشد و تحوّل

معماری را تنها در این دوره از تاریخ ایران پس از اسلام شاهد هستیم. (صحی‌زاده، تاریخ ۴۴: ۳۶۶)

۳. خواجه نظام‌الملک و تأثیر او در احیای اندیشه ایرانی در قرن پنجم هجری

خواجه بزرگ، ابوعلی حسن بن علی بن اسحاق، مشهور به نظام‌الملک، وزیر آلبارسلان و اتابک و وزیر ملک‌شاه سلجوقی، از دهقاین طوس بود.

این دهقانان بازمانده خاندان‌هایی از زمین‌داران و اعیان متوسط دوره ساسانی بودند و به دنبال چیرگی دستگاه خلیفگان بر ایران زمین، همه نیروی خود را به کار بردند تا با برپایی رستاخیز فرهنگی و سازماندهی پایداری ملی، شکست نظامی ایرانیان از تازیان را جبران کنند. (طباطبائی، ۱۳۷۵: ۷۱-۷۲)

براساس همین پیشینه، خواجه نظام، سیاست‌نامه^۳ خود را نوشت که هدف آن، تجدید ساختارهای کهن فرمانروایی ایران در دوره اسلامی بود. در گزارش‌های تاریخی آمده در برخی فقرات سیاست‌نامه، قرینه‌هایی بر ملامت خواجه از چیرگی ترکان سلجوقی بی‌اصالت بر ایران زمین وجود دارد.

خواجه نظام‌الملک در اوج چیرگی غلامان ترک سلجوقی بر ایران زمین، با عمل و نظر خود با بازگشتی به سرچشمه‌های فرزاندگی ایران باستان، شالوده استواری برای تداوم فرهنگی ایران زمین فراهم آورد. (همان: ۱۱۷) اندیشه سیاسی خواجه نظام در کتاب سیاست‌نامه نیز در تداوم با سنت کهن اندیشه سیاسی ایران زمین تدوین شده است. (همان: ۱۷۲)

۴. احیای نماد چلیپا در معماری ایرانی در دوره سلجوقی

۴.۱. چلیپا؛ نماد مقدس ایران باستان و حضور آن در معماری پیش از اسلام
چلیپا یکی از نمادهای آیین مهری، از ادیان ایران باستان، است. «چلیپا یا خاج یک نماد باستانی است که

میان مردمان گوناگون و در زمان‌های گوناگون معناهای گوناگون داشته است. امروزه خاج نشان ویژه مسیحیت شده است و آن را نشان چلیپایی می‌دانند که عیسی را بر آن به دار کشیدند. در دین مهر، نماد چلیپا پایگاه بسیار برجسته‌ای داشته... (مقدم، ۱۳۸۸: ۴۶) این کتاب در جایی دیگر، بیان می‌دارد که چلیپا هم چون نشانی است که به چهار گوشه جهان اشاره دارد و نماد «هوآشتی» یا «آشتی بزرگ» (صلح اکبر) و برادری و یگانگی میان همه جهانیان است.

اندیشه مقدس انگاشتن عناصر چهارگانه هستی در باور ایرانیان باستان وجود داشته است. آنان این عناصر را گرداننده هستی و کائنات دانسته و اعتقاد داشتند که هستی از نزدیکی و ترکیب این عناصر به نسبت معین، شکل گرفته است. با چنین تفکری، هر شاخه چلیپای شکسته (صلیب شکسته، یا سواستیکا)، را نماد گویای یکی از عناصر هستی‌بخش می‌دانستند که بر روی هم و با گردش خود، آفرینش را آهنگ می‌دهد و نظام پرشکوه طبیعت را نگاهبانی می‌کند. (بختورتاش، ۱۳۸۶: ۵۷)

در معماری پیش از اسلام، نماد چلیپا، نمود ویژه‌ای دارد. آرامگاه‌های هخامنشی چلیپاگونه در دامنه کوه کنده شده‌اند. چهارتاقی‌های دوره ساسانی نیز تهرانگ چلیپایی دارند. «زیربنای نقش هندسی چهارتاقی، چلیپا می‌باشد. چلیپا که معرب آن صلیب است از دو خط متقاطع تشکیل شده که از هزاران سال پیش در فرهنگ ایران نماد خورشید بوده و از رموز دینی به‌شمار می‌رفته است.» (پورجعفر و آزاد،؟؟ سال انتشار؟؟)

در تزئینات وابسته به معماری پیش از اسلام، هم چون گچبری‌های شیوه پارتی نیز نمادهای چلیپا و سواستیکا دیده می‌شود.

۴,۲. مساجد چهار ایوانه و حضور ایوان در مساجد ایرانی از آنجا که معماری متأثر از اندیشه، نگرش، و سنت‌های حاکم بر اجتماع بوده است هیچ‌گاه نمی‌توان یک اثر معماری را بدون شناخت بنیان‌ها و مبانی تفکر حاکم بر جامعه زمان پیدایش آن اثر مورد بررسی قرار داد. توضیحات ارائه شده در بخش‌های پیشین نیز به همین منظور صورت گرفت.

فرم دو بازوی عمود بر هم - چلیپا - همان‌گونه که ذکر آن رفت، نمادی مقدس از ادیان ایران باستان بوده و در معماری پیش از اسلام ظهور ویژه‌ای داشته است. ایوان طاق‌دار نیز که عنصر نوظهور معماری در شیوه پارتی بود، در بسیاری از بناهای به جا مانده قبل از اسلام مشاهده می‌شود.

شیوه چهار ایوانه، نمونه‌ای از به‌کارگیری دوباره فرم چلیپا در معماری مساجد است. به کار بردن اعاده فرم ایرانی چلیپا در کالبد مساجد و احیای ایوان طاق‌دار، در قرن پنجم هجری و تبدیل فرم شبستانی - فرم اکثر مساجد دوران اولیه قرون اسلامی با بهره‌گیری از الگوی ساخت مسجد پیامبر در مدینه - به شکل چهار ایوانه، تداوم همان شکوفایی فرهنگی دوران آل بویه در قرن چهار هجری بوده است.

اما این که چرا اولین حضور از پیش‌اندیشیده شده ایوان در مساجد ایرانی و تغییر فرم شبستانی به چهار ایوانه - بنا به تاریخ و مستندات موجود در کتاب مرحوم پیرنیا (۱۳۸۴: ۱۵۶) در دوره سلجوقی و در سال ۴۷۳ ق و در مسجد جامع اصفهان بوده است - بررسی و دقت ویژه‌ای می‌طلبد که در ادامه به آن اشاره می‌گردد.

دوران رنسانس اسلامی در قرن چهارم، هجری هر چند عصر شکوفایی فرهنگی و بازگشت به سنت ایران باستان محسوب می‌شود، در عین حال، زمان تنزل اقتصادی و ناآرامی اجتماعی نیز بود؛ در مقابل، دوره سلجوقی به علت تمرکز و امنیت اقتصادی رشد و تحول معماری را در پی داشت.

علی‌رغم این که دوران سلجوقی دوران تسلط ترکان بر ایران بوده و اعاده دوباره عناصر و نمادهای تاریخمند معماری ایران، بعید می‌نماید، ولی خواجه نظام‌الملک، وزیر مدبر دربار سلجوقی، با توجه به اندیشه‌های ایران‌گرایانه خویش، سنن و مبانی تفکر ایرانی را - که ظهور آن در دوره آل بویه و در قرن چهارم هجری بوده است، در قرن پنجم هجری نیز امتداد می‌بخشد و این بروز هم در معماری، هم در سیاست، و هم در بسیاری دیگر از عرصه‌های هنری خود را نشان می‌دهد. به طور کلی می‌توان گفت که تداوم فرهنگی ایرانی در

دوران اسلامی پس از دوره آل بویه نیز ادامه می‌یابد و به روایتی این خاطره ازلی تمدن و فرهنگ ایرانی که زمانی به شکل دین زرتشت ظاهر شد، در برهه‌ای به شکل حماسه‌گرایی فردوسی در آمد، در دوره‌ای، خواجه‌نظام‌الملک آن فرّ ایزدی را به صورت سلطنت اسلامی برای حکومت سلجوقیان تدوین کرد؛ در دوره‌ای هم به دست سهروردی و با عنوان حکمت اشراقی احیا شد. (دین‌پرست،؟؟ سال صفحه ۴۴)

حضور ایوان و تبدیل مساجد شبستانی قرون اولیه اسلامی به چهار ایوانه، ناشی از همین تفکر و با اشاعه آن به وسیله خواجه نظام‌الملک در دوره سلجوقی بوده است و ذکر این نکته ضروری است که ایجاد فرم چهار ایوانه مساجد و ماندگاری آن در معماری ایرانی در تمام دوره‌های پس از آن، به دلیل همان تداوم فرهنگی ایرانی بوده و با سستی مذهب بودن سلجوقیان و چهار فرقه مختلف مذهب آنان ارتباطی نمی‌تواند داشته باشد.^۴

نتیجه‌گیری

در عصر طلایی فرهنگ ایرانی در قرن چهارم هجری، پتانسیل فرهنگی ایرانیان، که در قرون اولیه اسلامی و پیش از دو سده به حالت کمون و سکون درآمده بود، شکوفا شد. ولی، از آنجا که اوضاع اقتصادی ایران در این دوره نابسامان بود، این استعداد فرهنگی نتوانست در زمینه‌های کالبدی و مادی بروز و ظهور کافی یابد. پس از رونق اقتصادی قرن پنجم هجری و هم‌زمان با وزارت مدبرانه خواجه نظام‌الملک طوسی و نقش بارز اندیشه و سنت ایرانی در تفکر وی، علیرغم حاکمیت ترکان سلجوقی، فرهنگ ایرانی در اجزای کالبدی هم چون معماری، ظهور و بروز یافت؛ که از آن جمله حضور ایوان در کالبد مساجد ایرانی و پیدایش مساجد چهار ایوانه و تداوم این شیوه در معماری مساجد ایرانی است.

پی‌نوشت‌ها

۱. منظور مسجد جامع عتیق است.
۲. در مساجد قرون اولیه اسلامی و در شیوه خراسانی، هم چون مسجد

جامع نیریز، ایوان مشاهده می‌گردد؛ ولی این ایوان به دلیل کاربری نیایشگاهی قبلی این بنا بوده و به عنوان عنصری از پیش اندیشیده برای مسجد نبوده است.

۳. سیاستنامه یا سیرالملوک، کتاب خواجه نظام‌الملک، در باب مملکت‌داری و اصلاح امور است.

۴. مذهب تسنن دارای چهار فرقه: شافعی، حنبلی، حنفی، و مالکی است.

کتابنامه

آزاد، میترا. (۱۳۸۱)، معماری در قلمرو آل بویه، تهران، انتشارات کلیدر.

بختورتاش، نصرت‌الله. (۱۳۸۶)، نشان رازآمیز(گردونه خورشید یا گردونه مهر)، تهران: انتشارات آرتمیس.

پورجعفر، محمدرضا. میترا، آزاد. (۱۳۸۰) «تأثیر چهارتاقی‌های ایران باستان در معماری مساجد و تداوم آنها در معماری مساجد کشورهای همسایه»، مجموعه مقالات دومین همایش بین‌المللی معماری مسجد - افق آینده، تهران: دانشگاه هنر.

پیرنیا، محمدکریم. (۱۳۸۴)، آشنایی با معماری اسلامی ایران، ۲، تهران: انتشارات سروش دانش.

پیرنیا، محمدکریم. (۱۳۸۴)، سبک‌شناسی معماری ایرانی، ۴، تهران: انتشارات سروش دانش.

حبیبی، سید محسن. (۱۳۷۷)، از شار تا شهر، تهران: انتشارات دانشگاه تهران.

دین‌پرست، منوچهر. «حکمت در شرق است»، خردنامه همشهری، ۲۴.

زارعی، محمدابراهیم. (۱۳۸۴)، آشنایی با معماری جهان، ۴، همدان: نشر فن‌آوران.

صحی‌زاده، مهشید. «فرآیند شکل‌گیری مساجد سلجوقی»، درسی برای معماران امروز مجموعه مقالات دومین کنگره معماری و شهرسازی بم.

صفا، ذبیح‌الله. (۱۳۷۶)، تاریخ سیاسی و اجتماعی و فرهنگی ایران، تهران: انتشارات فردوسی.

طباطبائی، سیدجواد. (۱۳۷۵)، خواجه نظام‌الملک، تهران: انتشارات طرح نو.

فخری، ماجد. (۱۳۷۲)، سیر فلسفه در جهان اسلام، ترجمه گروه مترجمان، تهران: مرکز نشر دانشگاهی.

کرمر، جوئل. (۱۳۷۵)، احیای فرهنگی در عهد آل بویه، ترجمه محمدسعید حنایی کاشانی، تهران: مرکز نشر دانشگاهی.

گروت، لیندا، وانک، دیوید. (۱۳۸۴)، روش تحقیق در معماری، ترجمه علیرضا عینی‌فر، تهران: انتشارات دانشگاه تهران.

مقدم، محمد. (۱۳۸۸)، جستار درباره مهر و ناهید، ۳، تهران: انتشارات هیرمند.

هامبی، لویی و دیگران. (۱۳۷۶)، هنر مانوی و زرتشتی، ترجمه یعقوب آژند، تهران: انتشارات مولی.

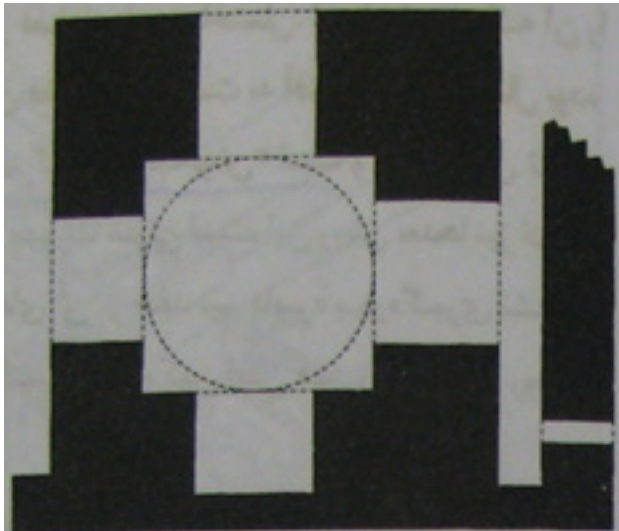
R. S. Lopez. 1962 *Hard Times and Investment in Culture in Renaissance*; New York. 1962.

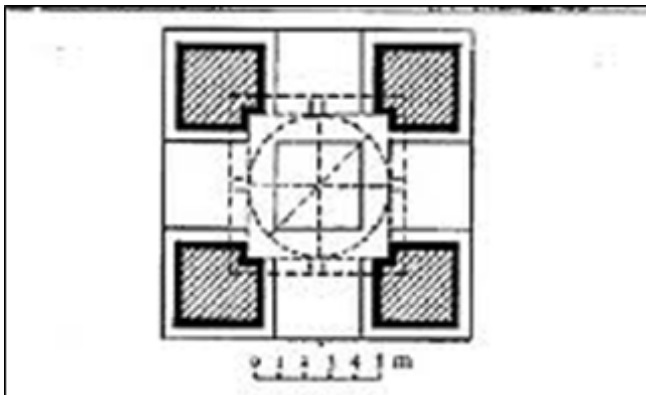
۱

نمای آرامگاه داریوش در نقش رستم (از دو زاویه)، که چلیپاگونه در دل کوه کنده شده.
در تصویر اول، کعبه زرتشت نیز دیده می‌شود

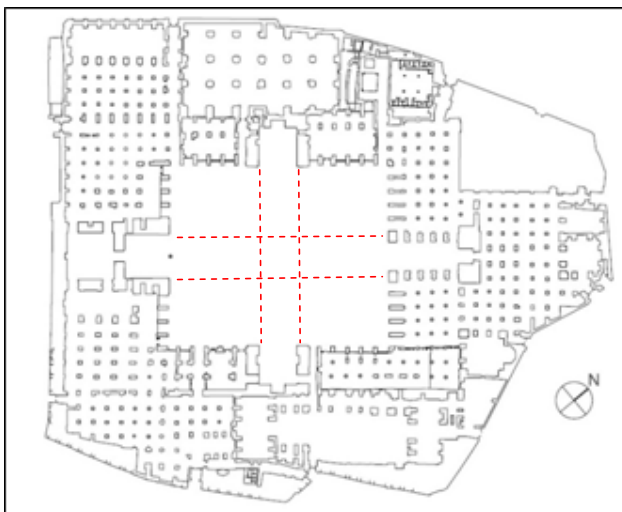

۲
 پلان آتشکده بازه‌هور؛ منبع: مجله اثر
 از کتاب سبک‌شناسی معماری ایرانی اثر پیرنیا

۳
 پلان آتشکده نیاسر؛ منبع: گدار
 از کتاب سبک‌شناسی معماری ایرانی اثر پیرنیا

۴
 ایوانی مسجد جامع اصفهان.
 منبع: سازمان میراث فرهنگی اصفهان/۱۳۷۸
 امتداد ایوان‌ها با خط‌چین قرمز مشخص شده است
 (نگارنده)

